

O VŠEDNÍM ŽIVOTĚ V „SOCIALISMU“ JAKÁ BYLA KOMUNISTICKÁ DIKTATURA?

Karel Hrubý

Everyday Life in 'Socialism'
What Was Communist Dictatorship Like?

This article focuses on the method and interpretation of several key concepts which Michal Pullman and some other younger historians use in their study of history of communism. Their basic starting point is a conviction that existing interpretations of communist dictatorship are one-sided because they tend to posit a binary contrast between an all-powerful regime and a powerless society. At the same time, however, these younger historians explain the longevity of communist regimes by consent on the part of the population, which makes such a system a 'participative' dictatorship. Part of the responsibility is thus transferred to 'society' which is seen as undifferentiated, as a homogeneous whole. Their studies, however, focus only on that part of society which played an active part in the public discourse. Other parts of the society, those which were either excluded from the authoritative discourse or resigned from their participation, are represented neither in the discourse nor in the image of everyday life. In the author's view, this method thus beings only partial knowledge of the final stage of 'socialist regimes' and any criticism arising from such a narrow base can produce only an unconvincing and disproportionate criticism of the totalitarian model.

Keywords: Communism, Totalitarianism, Dictatorship, Normalization

Karel Hrubý (1923) sociologist, k.hruby@sunrise.ch

Rozdílné úhly pohledu

Postižení podstaty diktatury a jejího působení na funkci státu a na život společnosti se v posledním půlstoletí věnovaly sociologické a historiografické práce převážně pod dvěma odlišnými zornými úhly: optikou teorie totalitarismu a metodou studia každodne. Zatímco teorie totalitarismu se věnovala hlavně poznání mocenských struktur, institucí a jejich operativních schopností včetně kontroly

života společnosti,¹ metoda studia každodne obrátila pozornost k všednímu životu společnosti. Z jejího rutinního, návykového a repetitivního způsobu života, z jejího vnímání skutečnosti a z jejího jednání v každodenní praxi dospívá tato metoda k obecnějším poznatkům o povaze diktatury. Z toho vyplývají podstatné rozdíly metodické. Teorie totalitarismu si všímá především oblasti politična, kdežto část mladší generace historiků, která model totalitarismu odmítá, se obrací ke studiu tzv. předpolitického prostoru, který zahrnuje převážně intuitivně působící představy, hodnoty a praktiky, jak se jevíly jako „normální“ v každodenním životě.² Jde-li teorii totalitarismu o postžení povahy strukturovaného rámce systému, z něhož vycházejí rozhodující impulzy a opatření usměrňující jednání, myšlení, hodnocení a chování lidí podle vůle panujícího centra, staví metoda každodne proti tomuto pohledu „shora“ zážitky a aktivity společnosti, která se s mantinely diktatury vyrovnává, vytváří si určitý autonomní prostor a vnímá

- 1 Stěžejní práci, charakterizující tento pohled, představuje CARL JOACHIM FRIEDRICH, ZBYGNIEW BRZEZINSKI, *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. Kniha vyšla v roce 1956 v Cambridge (Mass.), kdy byl v SSSR odhalen „kult osobnosti“, a uváděla šest charakteristických vlastností totalitního systému: 1) vytvoření nové společnosti podle výhradně platné ideologie a její utopie; 2) existence jediné masové strany; 3) použití fyzického i psychického teroru; 4) téměř úplný státní monopol použití zbraní; 5) téměř úplný státní monopol komunikačních prostředků; 6) centrální, byrokracií koordinované řízení a kontrola hospodářství. Tato teorie byla rozvíjena, modifikována, ale také kritizována v celém následujícím půlstoletí. Pro poststalinické období už se některé totalitní rysy vypouštějí (brutální forma ideologického podmaňování a teroru), mluví se o „posttotalitní diktatuře“. Trvání mocenského monopolu nekontrolovaného centra v politice, ekonomice a ideologii (kultuře) a trvalá kontrola obyvatelstva – byť v nestejně intenzitě – se nepopírají ani pro poststalinické období. Monopol totální kontroly zdůrazňuje například Peter Graf Kielmansegg, který ji vidí 1) v monopolizaci vši rozhodující moci v jednom centru, 2) v neomezené šíři rozhodování politického vedení, 3) v principiálně neomezené intenzitě sankcí. Podle těchto kritérií je možné klasifikovat jak poststalinický Sovětský svaz, tak realsocialistické státy východní Evropy včetně DDR-režimu jako totalitární – srov. PETER GRAF KIELMANSEGG, *Krise der Totalitarismustheorie?*, *Zeitschrift für Politik* 21/1974, s. 311–326. Z monopolní moci jedné strany a z exkluzivně platné ideologie, která vykládá smysl a směr vývoje, vychází rovněž J. J. Linz. Totalitní systém vyžaduje, mobilizuje a odměňuje aktivní účast na kolektivním díle, kdežto pasivní poslušnost či apatie občana je považována za nežádoucí. Masivní teror, který byl užíván například v době Stalinovy vlády, není nutným znakem poststalinického systému – JUAN J. LINZ, *Totalitarian and Authoritarian Regimes*, London 2000, s. 65n. Informovanou a přehlednou studii o vývoji a kritice teorie totalitarismu předložil JAN DOBEŠ, *Totalitarismus mezi ideologií a teorií*, *Dějiny – Teorie – Kritika* 2/2007, s. 183–218.
- 2 V předpolitickém prostoru jde spíše o ideály klidu, bezpečí, sociálního pokroku, nebo praxe konzumního života a efektivního hospodaření či vize „seberealizace“ a pocitu národní sounáležitosti – srov. MICHAL KOPEČEK, PAVEL KOLÁŘ, *Projekt „Socialistická diktatura jako myšlenkový svět“*, *Soudobé dějiny* 19/2012, č. 2, s. 189–190.

diktaturu v její každodenní všední podobě „zdola“. Východiskem této pozdější metody je přesvědčení, že dosavadní výklady o komunistické diktatuře jsou jednostranné, neboť vycházejí z pojetí, v němž hlavním či snad jediným vlivným aktérem je „režim“, tj. politické uspořádání spočívající na panování jedné strany, která realizuje své ideologické představy na úkor jím ovládané bezbranné společnosti. Podle metody všedního dne však společnost v diktatuře není bezbranná, není totálně ovládaná, má svůj autonomní každodenní životní prostor, v němž se snaží pokud možno úspěšně či alespoň ne nepříjemně se zařídit. V důsledku toho se obraz diktatury, který byl předkládán teorií a metodou totalitarismu, podrobuje revizi. Ta ho má zbavit negativního předznamenání a dát mu v odborném pojetí místo jednoho z moderních způsobů vlády.³

S principy metody všedního dne aplikované na dějiny komunistické diktatury nás seznamuje tříletý společný projekt pražského Ústavu pro soudobé dějiny a postupimského Centra pro výzkum soudobých dějin, který život v tzv. socialistické diktatuře charakterizuje jako „myšlenkový svět“.⁴ Snaha „nahlédnout za sféru mocenské politiky a nahé ideologie“, jak to formuluje projekt, nepochybně rozšiřuje oblast bádání o tu část reality společenského života, která byla dosavadními modely osvětlena nedostatečně. Proti strukturálnímu modelu totalitarismu se metoda všedního dne snaží spíše o pochopení procesů v sociálním řádu, který není aktéry přímo vnímán jako politický. Martin Sabrow, ředitel postupimského Centra pro výzkum soudobých dějin, považuje totalitární režimy 20. století za „participační diktatury“, které fungovaly a sílily díky masovému zapojení obyvatelstva do svého soukolí.⁵ Tento názor sdílí i ostatní práce vzešlé z projektu. Neustálý proces každodenního vyjednávání (mezi panujícími a ovládanými), v němž se „participace“ projevovala, se odvíjel v „diktatuře hranic“, která stanovila meze toho, co se smí a co se nesmí.⁶ Proti zdůrazňování konsenzuální

3 K snahám revidovat obraz komunistické diktatury se obsírně, poučeně a kriticky vyslovil dvěma studii PETR SEDLÁK *Každodennost jako předmět a koncept dějepisného poznání*, Soudobé dějiny 20/2013, č. 1–2, s. 120–157; TÝŽ: *Proč tak snadno? Silné a slabé stránky revize vykládání diktatury KSČ a jejího nástupu v únoru 1948*, Dějiny-teorie-kritika 10/2013, s. 30–55.

4 M. KOPEČEK, P. KOLÁŘ, *Projekt „Socialistická diktatura jako myšlenkový svět“*, s. 188–195. K tomu srov. KAREL HRUBÝ, *Rozpaky nad vykladem komunistické diktatury. Kritické poznámky k projektu „Socialismus jako myšlenkový svět“*, Soudobé dějiny 21/2014, s. 382–404.

5 MARTIN SABROW, *Socialismus jako myšlenkový svět. Komunistická diktatura v kulturněhistorické perspektivě*, Soudobé dějiny 19/2012, č. 2, s. 196–208.

6 M. SABROW, *Socialismus jako myšlenkový svět*, s. 202: „Každodennost v NDR byla nejen životem ve fyzické realitě společnosti doslova obehnané zdi: zčásti neviditelné, zčásti zřetelné hranice současně oddělovaly sociální mikroprostor od nejvyšších pater moci, určovaly, co je dovoleno a co zakázáno, odlišovaly dobře informované od nezasevěných, straníky od bezpartijních, držitele valut od běžných

aktivity společnosti, jak to nacházíme například u M. Pullmanna, se jeví výstižnější Sabrowův postřeh, který zónu každodenních praktik sociálního konsenzu považuje spíše za „internalizované akceptování existujícího stavu, jež pramenilo ze snahy nebýt nápadný, nevyčnívat“.⁷ To staví „participaci“ do zrelativizované a realističtější podoby.

Konec experimentu

Projekt byl představen na ustavujícím setkání obou ústavů v Praze v listopadu 2007. V referátu Pavla Koláře na tomto setkání je uvedeno tematické rozložení očekávaných badatelských prací a také personální složení pracovního týmu projektu.⁸ Jednotlivé projekty se mají věnovat oblasti představ a praxe, v nichž se ustavuje, vyvíjí a konečně eroduje státněsocialistická diktatura. Počáteční fázi nového pořádku v Československu se má zabývat Matěj Spurný (*Nejsou jako my*),⁹ procesu jeho eroze na konci 80. let, jak se projevoval ve zdánlivě nepolitických debatách hospodářských expertů blízkých komunistické straně, se má věnovat Michal Pullmann.¹⁰ Na základě této studie a řady jiných dílčích prací vyšla knižně obsáhlá studie autora k tomuto období pod titulem *Konec experimentu*.¹¹

Kniha sleduje vývoj myšlenky přestavby a diskuse, které vyvolala v Československu ve druhé polovině 80. let. Program přestavby vycházel z dogmaticky platné závislosti mezi ekonomickou základnou a nadstavbou (s. 23) a jeho cílem bylo

občanů. Vztah mezi panstvím a každodenností v socialismu se tudíž neprojevoval v jasně ohraničených „ostrůvcích svobody“, domněle existujících mimo hranice diktatury, nýbrž právě naopak ve specifické diktatuře hranic, jak to programaticky formuloval Thomas Lindenberger.“ – Thomas Lindenberger ukázal, jak režim každou odchylku a nespolehlivost svých občanů považoval za agenturní činnost západoněmeckého nepřitele. To se odráželo i v denním životě občanů DDR – THOMAS LINDENBERGER, *Einleitung*, in: *Herrschaft und Eigen-Sinn in der Diktatur. Studien zur Gesellschaftsgeschichte der DDR*, (ed.) Thomas Lindenberger, Köln-Weimar-Wien 1999.

- 7 M. SABROW, *Socialismus jako myšlenkový svět*, s. 203.
- 8 PAVEL KOLÁŘ, *Sozialistische Diktatur als Sinnwelt. Repräsentationen gesellschaftlicher Ordnung und Herrschaftswandel in Ostmitteleuropa in der zweiten Hälfte des 20. Jahrhunderts*, Potsdamer Bulletin für Zeithistorische Studien 40–41/2007.
- 9 MATĚJ SPURNÝ, *Nejsou jako my. Česká společnost a menšiny v pohraničí (1945–1960)*, Praha 2011. K tomu KAREL HRUBÝ, *Kontinuita nestejného. Sporné závěry z nesporně dobrých analýz Matěje Spurného*, *Soudobé dějiny* 20/2013, s. 628–640.
- 10 Práce byla představena v *Soudobých dějinách* 19/2012, s. 256–274: MICHAL PULLMANN, *Eroze diktatury v době přestavby. Krize vládnoucích elit a rozpad ideologického konsenzu v Československu (1986–1989)*.
- 11 MICHAL PULLMANN, *Konec experimentu. Přestavba a pád komunismu v Československu*, Praha 2011.

„zdokonalení rozvinutého socialismu“ (s. 24). Osou knihy je tedy spíše tematika ekonomická. Pullmann však v úvodu i v závěru své práce využívá této tematiky k tomu, aby zpochybnil dosavadní výklad komunistické diktatury teorií totalitarismu, a navrhuje jiný obraz, v němž jde především o to, jak diktaturu vnímala společnost, která je v jeho pojetí konsenzuální s politikou komunistické strany, na níž do jisté míry participuje, čímž jí poskytuje legitimitu a zajišťuje dlouhé trvání.

Časově je téma ohraničeno pozdními 80. léty, což je období „normalizace“ už silně erodující, v němž se hledalo východisko ze stagnace zejména hospodářské a z jalovosti ideologického diskurzu, ale také odpověď na sílící projevy nespokojenosti a posun v mentalitě obyvatelstva, který stranu znepokojoval. Předchozí vývoj diktatury objasněn není: dojmy obyvatel z první poloviny 50. let, obavy, které v lidech vyvolaly politické procesy a brutální represe všeho, co nebylo v souladu s ideologií marxismu-leninismu, a které naučily lidi „nevychývat“ (M. Sabrow), Pullmann pokládá pro období pozdní normalizace za vyhaslé, zároveň však konstatuje, že se většina lidí i v době přestavby snažila své názory artikulovat způsobem, který by „umožnil jejich prezentaci v daných ideologických mantinelech (...) bez viditelného nároku na politizaci“,¹² protože základní politická a ideologická témata byla tabuizována.

„Většina prací k dějinám komunismu se vyznačuje binárním přístupem: na jedné straně stojí zlý ‚režim‘, na druhé straně hodná (protože ‚režimem‘ utlačovaná) společnost. Hlavními nástroji ‚režimu‘ byly prý propaganda a represe, proti nimž se ozýval ‚odpor‘ (nebo dokonce formoval udatný ‚odboj‘). Proti domněle totálnímu útlaku ze strany ‚režimu‘ stály ‚ostrůvky svobody‘, proti lži pravda, proti přetvářce na veřejnosti upřímnost v soukromí, proti korupci morálka atd. V takto pojatém binárním vyprávění se předpokládá, že ‚socialismus‘ byl ze své podstaty zavržením hodný a nemorální. A že ho tak lidé tehdy i vnímali.“¹³ Tento model výkladu Pullmann odmítá. Vedle totalitních ambicí režimu je nezbytné analyzovat myšlenkový svět lidí, jejich každodenní zkušenosti a proměny ve vzorcích jednání.¹⁴ Poukazuje na poslední léta před pádem diktatury, kdy režim už nepoužíval tak intenzivně represivních a přesvědčovacích metod (jako v období stalinismu a v jisté míře i na počátku 70. let). Poslední léta normalizace jsou stručně charakterizována výrokem: „normalizace nebyla ve stavu ovládnuté,

12 M. PULLMANN, *Konec experimentu. Přestavba a pád komunismu v Československu*, s. 161.

13 M. PULLMANN, *Konec experimentu. Přestavba a pád komunismu v Československu*, s. 15.

14 MICHAL PULLMANN, *Život v komunistické diktatuře. O povaze a proměnách soudobých dějin po roce 1989*, Dějiny a současnost 2011, č. 12, s. 14.

totalně znehybnělé společnosti“ (s. 161) a rozvíjela už jiné hodnoty.¹⁵ Společnost se podle něho necítila být utlačenou, s režimem ji spojoval široký konsenzus. Autor popisuje, na čem byl tento zdánlivý konsenzus založen: na potřebě vymezit se proti nepřátelům socialismu chápaným dle stále platného bipolárního obrazu světa. Nonkonformní postoje, které se pravidelně objevovaly během diskusí v podnicích, byly zlehčovány a vytlačovány z veřejného prostoru. „Tato procedura umožňovala (...) formalizovat diskuse a neutralizovat nebezpečné postoje. Po dlouhou dobu se tak zajišťovala stabilita symbolického a mocenského řádu – podrobné instrukce shora a hlasité aklamace zdola vytvářely zdání všeobecného konsenzu o hlavních cílech komunistické strany a socialistického státu.“¹⁶ Od roku 1987 už ani tato procedura nefungovala. Stávalo se sále obtížnějším kontrolovat postoje lidí, dokonce i médií. Mezi prvními, kdo začali projevoval v diskusích své zájmy, byli straničtí funkcionáři na lokální úrovni, vedoucí podniků, ekonomičtí a právní experti a státní funkcionáři. Také kulturní pracovníci špatně snášeli omezení své tvůrčí svobody: vadilo jim, že bez příslušného schválení nebylo možné otevřít nová témata nebo kritické debaty a že „k účinným změnám docházelo zpravidla jen shora, rozhodnutím těch, kterým často scházely příslušné kompetence“.¹⁷ Autoritativní diskurz nefungoval. Nastal „proces dezintegrace normalizačního konsenzu“.¹⁸

Četné recenze Pullmannova *Konce experimentu* už obsírně vyzvedly některé přednosti této práce a vytkly i kriticky její meze a nedostatky, V tomto článku se proto chci zabývat především některými metodickými aspekty a klíčovými pojmy, s kterými Pullmann při studiu diktatury (v její pozdně normalizační fázi) pracuje. Základním metodickým postupem je sledování „autoritativního diskurzu“, který je integrujícím faktorem, jehož pomocí se udržuje konsenzus mezi panujícími a ovládanými, zajišťuje stabilizace systému a podporuje jeho legitimizace. S jeho

15 M. PULLMANN, *Konec experimentu. Přestavba a pád komunismu v Československu*, s. 16: „lidé před rokem 1989 nežili jen vyprázdněné životy ve stínu všemocného ‚režimu‘, ale třeba se o tento ‚režim‘ vůbec nezajímali a rozvíjeli ve svých každodenních životech pro ně mnohem důležitější hodnoty – rovnosti, lásky, intimity, nezištné pomoci, rodinné pohody, přátelství, bezpečí, vzdělání, práce či kreativity“.

16 M. PULLMANN, *Konec experimentu. Přestavba a pád komunismu v Československu*, s. 77.

17 M. PULLMANN, *Konec experimentu. Přestavba a pád komunismu v Československu*, s. 118.

18 M. PULLMANN, *Konec experimentu. Přestavba a pád komunismu v Československu*, s. 92.

rozpadem se dle autora rozpadá i komunistická diktatura v Československu. Také pojetí mocenského vztahu mezi občanem a mocí si zaslouží kritické pozornosti. Jiné základní pojmy představují „společnost“, „socialismus“ a „normalizace“.

Autoritativní diskurz

Michal Pullmann se chce ve své knize „soustředit na vnitřní život oficiálních ideologických pojmů v různých vrstvách československé společnosti“.¹⁹ Ideologie se promítá do autoritativního diskurzu, který sice vyžaduje od lidí bezpodmínečnou oddanost již předem daným formám, na druhé straně se však stává půdou, na níž lze použít jiných slov, kterými lze nastolit i obecnější témata. „Pokud lidé pro podpoření svých požadavků a názorů použili ideologický slovník (míněna ideologie ‚rozvinutého socialismu‘), a veřejně jim stvrdili svůj příklon k ideálu spokojené a depolitizované společnosti, mohli počítat s tím, že se jim otevře možnost realizace různých (třeba i nekonformních) potřeb a postojů. Předpokladem bylo, že neuvedou v pochybnost základní ideologické principy (a jimi podloženou praxi vedoucí úlohy strany či plánované ekonomiky) a vyvarují se všech destabilizačních účinků svých zájmů a preferencí.“²⁰ Omezovací „pokud“ však charakter „participace společnosti“ podstatně relativizuje.

Výběr reprezentace společnosti, která se může na autoritativním diskurzu podílet, Pullmann silně redukuje. Ačkoli mluví o tom, že se chce soustředit na vnitřní život oficiálních ideologických pojmů v různých vrstvách československé společnosti, sleduje ve skutečnosti pozorněji jen tu část společnosti, která se v diskurzu projevuje souhlasem, případně aktivní podporou systému. Ta část společnosti, která byla z účasti na autoritativním diskurzu vyřazena (na základě ideologických či výslovně politických kritérií), či ta, která sama na účast v něm rezignovala, protože jeho problémy nepovažovala za své, nebo jim nepřikládala žádnou relevanci, ve společenském diskurzu zastoupena není.²¹ Přitom je zřejmé, že zdánlivě homogenní společnost se dělí přinejmenším na dvě skupiny, na komunisty a ty druhé, jak předvedl názorně článek Pavla Koláře *Strana jako utopie*,²² v němž se zabývá vývojem

19 M. PULLMANN, *Konec experimentu. Přestavba a pád komunismu v Československu*, s. 19.

20 M. PULLMANN, *Konec experimentu. Přestavba a pád komunismu v Československu*, s. 21.

21 Autor i pro období perestrojky zjišťuje, že „řada názorů a jejich nositelů zůstávala nadále prostřednictvím cenzury vyloučena z veřejného prostoru“ – M. PULLMANN, *Konec experimentu. Přestavba a pád komunismu v Československu*, s. 17.

22 PAVEL KOLÁŘ, *Strana jako utopie. Komunistická identita po pádu stalinismu*, Soudobé dějiny 19/2012, s. 226–255.

komunistické identity u členů KSČ. Oddělením komunistů od masy „společnosti“ naznačuje „jinakost“ zbývající části společnosti – nekomunistů. Všední den v životě komunisty s prerogativami, které mu režim přiznával, byl zcela jiný než všední den nekomunisty, zejména takového, který nesl na čele diskriminační znamení „třídní“ ideologie. Tomu autoritativní diskurz možnost účasti neposkytoval.

Autoritativní diskurz ale plnil ještě jinou funkci. Panující složka svými reprezentanty, orgány a institucemi vysílala jeho prostřednictvím k obyvatelstvu pokyny (doporučení, příklady hodné následování, ale i výstražné signály), jak má vidět smysl komunistického systému, jak má nahlížet na jednání panující strany, jak má hodnotit v souladu s ideologií události, lidi, opatření, k jakým hodnotám a perspektivám se má upínat. Byl tedy jedním z účinných nástrojů gouvěrnementálních technik a procesů, jimiž se má vědomí, myšlení a hodnocení lidí vtěsnat do kadlubů závazné ideologie.²³ Na druhé straně byl ale diskurz místem, kde společnost mohla k panujícím vysílat jisté signály o nedostatečně fungujících opatřeních vlády, obce, podniku apod. Nesmí však přitom napadat či zpochybňovat správnost linie komunistické strany. V každém případě se autoritativní diskurz odvíjí převážně z iniciativy panující moci, vystupují v něm hlavně mluvčí „vrchnosti“, funkcionáři političtí či hospodářští, ideologové apod.; podíl ovládaných je silně omezen na osoby mající pozitivní či alespoň ne negativní vztah k panování KSČ. Participace je tedy co do závažnosti silně asymetrická.

Občan a moc v mocenském vztahu

Vztah mezi mocí panujícího centra a občanem je v Pullmannových pracích založen na předpokladu, že občan přijal diktaturu jako cestu k uskutečňování socialistického ideálu, jehož průchodním stadiem je státněsocialistické uspořádání. Tento předpoklad umožňuje konsenzus, který mezi mocí a občanem převládá, třebaže nevyklučuje různá napětí, kritiku, vyjednávání a kompromisy – pokud však nejde o základní dogma politična, jímž je uznání vedoucí úlohy komunistické strany a nezbytnosti plánované ekonomiky.²⁴ Tehdy se uplatní jiné prostředky.

23 Pojem „gouvěrnementalita“ vysvětluje M. Foucault jako soubor tvořený institucemi, postupy, analýzami a reflexemi, odhady, resp. výpočty a taktikami, které umožňují vykonávat tuto specifickou a komplexní moc, jejímž terčem je obyvatelstvo, hlavní formou vědění politická ekonomie a podstatným technickým nástrojem bezpečnostní dispozitivy – MICHEL FOUCAULT, *La gouvěrnementalité*, přednáškový kurz na Colége de France 1977/1978; v německém překladu *Analytik der Macht*, Frankfurt am Main 2005, s. 171.

24 M. PULLMANN, *Konec experimentu. Přestavba a pád komunismu v Československu*, s. 21.

Vnucuje se ale otázka: do jaké míry je možné osvětlit fungování moci (jak se uplatňuje v mocenském vztahu mezi panujícími a občanstvem) na základě kolektivních představ a praktik, které napomáhaly reprodukci sociálního řádu mimo otevřeně politické a ideologické strategie diktatury, jak to deklaruje projekt, v jehož rámci se Pullmannovy studie pohybují?²⁵ Neboť „moc“ v systému je vždy také povahy politické. A politická moc, jakkoli formovaná a legitimovaná (jako diktatura, demokracie, oligarchie apod.), nutně také svými institucemi a opatřeními intervnuje v oblasti každodenního života společnosti. Není tedy také moc svými příkazy, zákazy, vytyčováním „hlavních úkolů“, působením řízených médií a mocenskými „nástroji“ stále přítomna i v „předpolitické“ oblasti všedního dne?²⁶ Není také dialog mezi mocí a občanskou základnou, který se vede do značné míry prostřednictvím autoritativního diskurzu (ale také prostřednictvím justičních, policejních a jiných „usměrňujících“ orgánů, hrou odměn a sankcí v oblasti ekonomické a sociální apod.), omezen mantinely, jejichž výšku určuje autoritativně politická moc, která vymezuje i rozsah pole, na němž lze dialog mezi občanstvem a mocí rozvíjet?²⁷ Podoba a moc politického centra figuruje však u Pullmanna jen v sémantické abstrakci, která skutečnou váhu politična v životě společnosti snižuje a zatlačuje. Její konkrétní složení a působení nezkoumá, mocenské centrum a jeho aparát jsou v knize „zamlčeným“, i když jistě alespoň nevysloveně „předpokládaným“ faktorem mocenského vztahu.

Je proto také obtížné věrohodně doložit, že společnost ve své každodennosti má nějaký podstatnější vliv na podobu a povahu diktatury. Diktatura je útvar po výtce politický, vycházející z politické vůle a programu politické strany. Bez její iniciativy, bez její organizace a bez jejího bojového nasazení by diktatura nevznikla. Společnost všedního dne, která, jak jsme slyšeli, žije rutinním, návykovým a repetitivním způsobem života, pro který je charakteristická předpolitická mentalita, nevytváří diktaturu „zdola“ (i když jistá část ji podporuje), ale diktatura se stěhuje do jejího všedního života „shora“, z oblasti politična.

25 M. KOPEČEK, P. KOLÁŘ, *Projekt „Socialistická diktatura jako myšlenkový svět“*, s. 190.

26 Intervenci státu do života společnosti se nevyhne žádná forma vlády. v demokratických systémech však bývá ohraničena zvyklostmi, ústavou, právem a veřejnou kontrolou; u diktatur veřejná kontrola moci a nezávislá funkce práva zpravidla chybí. To otvírá možnost svévolného uplatňování moci.

27 „Až do poloviny osmdesátých let v Československu platilo, že výběr témat, která bylo možno kriticky diskutovat, byl přísně omezen úzkostlivým zachováváním konformity se sovětským vzorem,“ uvádí M. PULLMANN, *Konec experimentu. Přestavba a pád komunismu v Československu*, s. 55, s odvoláním na práci MILAN OTÁHAL, *Opozice, moc, společnost 1969–1989. Příspěvek k dějinám „normalizace“*, Praha 1994. Kritika nesměla překročit hranice vytyčené *Poučením z krizového vývoje*.

Panující moc také určuje strategie postupu při „budování a rozvíjení socialismu“, na nichž závisí i chování ovládaných aktérů ve všedním životě. Stejně tak je to především panující moc, která vymezuje „hranici diktatury“; společnost má jen omezené možnosti přivodit její – a to ještě nikoli příliš relevantní – změnu. Není to ale pravidlo, které by neznalo výjimky. Jsou mimořádné situace, kdy masové akce občanstva přimějí panující centrum k modifikaci zvolené strategie, či dokonce k taktickému až revidujícímu ústupu. Jestliže například v období stalinismu byla iniciativa a intenzita zásahů do struktury a života společnosti převážně na straně režimu, byla v následujícím desetiletí patrná rostoucí aktivita společnosti vycházející z některých – hlavně intelektuálních – ohnisek. Ve druhé polovině 60. let se začaly objevovat revizionistické myšlenky, začal vznikat paralelní myšlenkový svět, který v období pražského jara hrozil přerůst v paralelní mocenský faktor ohrožující konzervativní křídlo strany protežované Moskvou. Nejednotné politbyro (dubčekovské) se ani v roce 1968 nevzdávalo nároku na mocenský monopol, ale bylo aktivitou a hlavně zřetelně projevovanou změnou mentality a chování společnosti nuceno některé „tlaky zdola“ tolerovat a uvolnit zprvu alespoň monopol ideologický a informační. To mělo důsledek pro utváření všedního života společnosti. S posunem „diktatury hranice“ se také měnila i hranice autoritativního diskurzu,²⁸ v němž se nyní otevřeně diskutovaly i dříve tabuizované politické a ekonomické problémy, otvíraly se nové možnosti, vznikaly nové aktivity a způsoby „seberealizace“. Po srpnové okupaci nastaly závažné změny, i když v opačném směru. Během několika měsíců nabylo personálně pozměněné mocenské centrum opět mohutně asymetrické převahy a bylo schopno hlubokých „normalizačních“ zásahů do společnosti, jako byly například prověrky roku 1970 a politika „poučení“. Restaurace monopolu moci i ideologické ortodoxie probíhala už v jiné denní realitě a v jiné mentální atmosféře. Komunistická víra v řadách komunistů zůstávala sice ještě namnoze živá, ale jejich identita se měnila, jak o tom píše například Pavel Kolář.²⁹ Měnil se i smysl „stávajícího sociálního pořádku“, který dle revizionistické teorie „byl konstruován každodenně“ (i když jen mikroskopicky, v nepatrných kvantitách). Měnil se i výklad souvislosti mezi minulostí a přítomností, a to nejen v oficiální ideologické verzi, ale různě

28 Na běžný proces proměny diskurzu upozornila už ve své recenzi Yurchakovy knihy *Everything Was For Ever. Until It Was No More*, k níž Plullmann odkazuje, Sheila Fitzpatrick v London Review of Books 28/2006, č. 10, 25. května. Yurchakova odpověď London Review of Books 28/2006, č. 12, 22. června 2006.

29 PAVEL KOLÁŘ, *Strana jako utopie. Komunistická identita po pádu stalinismu*, Soudobé dějiny 19/2012, s. 230–231.

i ve vědomí některých skupin lidí. Těmto závažným změnám v každodenním životě pozdních 60. a následných 70. let se v knize nevěnuje mnoho pozornosti. Vztah k moci nebyl už později podle autora tématem, který by společnost zajímal.³⁰ Jeho pojednání o diktatuře v období nastolování témat perestrojky je tak vytrženo z proudu vývoje, který situaci i mentalitu posledních let diktatury připravoval a byl ve vědomí občanstva ještě stále reziduálně přítomen. Jestliže však přestavba vzbuzovala naději na „lepší socialismus“, pak o období přestavby u nás nelze mluvit bez reziduálních představ o předchozím „horším socialismu“, který měl být překonán.

Společnost

Všední den jedné složky společnosti se může od života jiné složky dost podstatně lišit. Každá část společnosti má své specifické zájmy, návyky, tradice a preferované hodnoty, má vedle svých osobitých vlastností i své perspektivní zaměření a motivaci. Vedle fundamentálních úkonů a zážitků každodennosti mají lidé také své „malé ideály a utopie“, své představy o smysluplně naplněném životě, které jsou součástí smyslu jejich života a které se mohou od smyslu stávajícího sociálního pořádku podstatně lišit. Vědomí společnosti je mnohvrstevné a nedá se také třídit jen podle sociálních nebo ideologických kritérií. Tak například „dělník“ je nejen součástí své „třídy“, jak ho chtěl vidět režim, je motivován nejenom profesními nebo rodinnými zájmy, které jsou důležité v jeho denním životě, ale je také současně i ve svém každodenním provozu veden svým vědomím, ovlivněným výchovou a zkušeností, svými vzory a pohnutkami, morálními kritérii internalizovanými v jeho „svědomí“. Ty nemusí zcela souhlasit s „velkými ideály a utopie-mi“ režimu. Všední den je tak prostoupen jak působením politických, sociálních, justičních, ekonomických, správních a ideologických intervencí režimu, tak odlišnou mentalitou či citovým zázemím, morálním vybavením a individuálními preferencemi lidí. Aktivita a záměry člověka se neomezují jen na fundamentální rovinu bio-sociálního světa, nýbrž přesahují jak do oblasti politické, ideologické a kulturní, tak do průřezu životního smyslu, který míří dál než jen do intuitivně řízeného uspokojování a meliorace každodenních potřeb a zájmů. Lidé vždy zakládali rodiny, stavěli obydlí, vychovávali děti, chodili „do práce“, která některé těšila a jiné obtěžovala, obstarávali „živobyti“, měli své přátele i nepřátele, své koníčky a svá privátní „útočiště“ – ale měli (i když ne všichni!) také své plány, své ideály,

30 Srov. pozn. 15.

své vzory, svá přesvědčení, své představy o životě důstojném či důstojnějším. I to patřilo k jejich životu. Rozlišovali také dennodenně „dobro“ a „zlo“, nebo alespoň „lepší“ od „horšího“ na základě kritérií, která mohla být značně odlišná od kritérií mocensky protežované ideologie a „leninské morálky“. Metoda studia všedního dne komunistického „socialismu“ duchovní a morální stránku života společnosti značně redukuje. Morální zdroje, z nichž vycházejí motivace a chování různě zaměřených lidí, nejsou zřejmě pro její optiku relevantním tématem. Nejde přitom o moralizování dějin, ale o faktor morálky jako každodenní reality, která má vliv na hodnocení, motivaci a jednání lidí ve všech vrstvách společnosti (byť ne vždy ve stejné míře), a má tedy mít své místo i v historiografii.

Socialismus

Sporný je také pojem „socialismus“, který se v celé diskusi o komunistické diktatuře vyskytuje v různých polohách a s různými přívlastky: státní socialismus, socialismus sovětského typu nebo stylu, raný socialismus, rozvinutý socialismus, demokratický socialismus, reálný socialismus, pozdní socialismus atd. Vždy se tím však myslí jen to, co bylo jako celospolečenský systém instalováno v oblasti komunistického panství. Socialismus a komunistická diktatura se stávají takřka synonymy. Jasnost nezískává pojem ani Pullmannovou formulací, podle níž socialismus je „intuitivní představou o spravedlnosti“ a symbolem pro dosahování konsenzu.³¹

Za hlavní charakteristiku „socialismu“ se v tomto pojetí zřejmě pokládá vedle vedoucí role komunistické strany zespolečenštění výrobních prostředků (včetně půdy, finančnictví, zahraničního obchodu apod.), resp. převedení jejich vlastnictví a řízení do rukou státu. Ten je ale bezkonkurenčně (monopolně) řízen jednou stranou – jakékoli formování opozice je vyloučeno. O systémech, které sice také zespolečenšťovaly, resp. převáděly výrobní prostředky do rukou státu či komunit, ale zachovávaly přitom pluralitní strukturu politického života a občanské svobody, jako tomu bylo například v poválečném Československu do roku 1948 (ale také zčásti v Británii, Francii) – se zde nemluví. Socialismus je totožný jen s tou formou, v jaké byl uskutečňován v SSSR a u jeho satelitů. Tuto etiketu ochotně přejaly nejen levicové kruhy sympatizující s říjnovou revolucí a s Leninem, ale i pravicové kruhy na Západě, protože jim to umožňovalo podsouvat tvrdosti a přehmaty komunistické diktatury i těm socialistickým směrům, které ve sku-

31 M. PULLMANN, *Eroze diktatury v době přestavby*, s. 274.

tečnosti hájily pluralitní parlamentní demokracii.³² „Socialismus“ byl tak v očích světové veřejnosti identifikován se sovětským modelem společenského uspořádání. I „socialismus jako myšlenkový svět“ je přes proměnu, která z původně proklamované diktatury proletariátu udělala „participační diktaturu“ řízenou komunistickými byrokraty, pojímán jako „socialismus“.

Do „prostoru předpolitického akceptování socialismu“ je ale třeba zahrnout také jiný socialismus, který nemá charakter mocenského, ekonomického a ideologického *monopolu* soustředěného v jednom panujícím centru.³³ Kde sice ekonomika je také z velké části vyjmuta z privátního vlastnictví (zestátněna nebo zespolečenštěna), ale přesto je zachována pluralita i jiných hospodářských forem, a hlavně není odstraněna pluralita politická i ideová. Svoboda slova, projevu, tisku, sdružování, shromažďování, svoboda odlišné politické, náboženské nebo názorové orientace je ústavně zaručena, jak tomu bylo v podstatě i u nás před únorem 1948. I Marxova představa o socialismu byla spojena s hodnotou svobody.³⁴ Těm, kteří přesto sovětský systém nazývali socialismem, nevadilo ani to, že na správě a řízení podniků se nepodíleli zaměstnanci, jak to předvídal Marx, ani že neexistovala žádná lidová kontrola centrální moci. Kontrola existovala navejšv v tom, že funkcionáři se navzájem žárlivě hlídali.

32 Těto obsahové záměně pojmu socialismus se bránili především sociálně demokratické strany nekomunistického světa, jak dokládají jejich programy, nejzřetelněji tzv. godesberský program sociálně demokratické strany Německa (SPD) – srov. *Grundsatzprogramm der Sozialdemokratischen Partei Deutschlands. Beschlossen vom Ausserordentlichen Parteitag der SPD in Bad Godesberg vom 13. bis 15. November 1959*, in *Programme der Deutschen Sozialdemokratie*, Hannover 1963, s. 183n.

33 Do tohoto „prostoru předpolitického akceptování socialismu“ patří i představy, které o něm měli například sociální demokraté nebo národní socialisté, jichž bylo před únorem 1948 v českých zemích organizováno zhruba jeden milion občanů (364 000 sociálních demokratů, 624 000 národních socialistů) proti půldruhému milionu komunistů v celém Československu. I když zhruba jedna třetina nekomunistických socialistů vstoupila po únoru do KSČ, tyto původní představy byly dlouho ještě živé – srov. JIRÍ MAŇÁK, *Proměna dělnické strany v organizaci moci*, in: *Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu*, (edd.) Zdeněk Kárník, Michal Kopeček, Praha 2003, svazek 1, s. 178; *Zpráva o činnosti Československé sociální demokracie k řádnému sjezdu v Brně 14.–16. XI. 1947*, Praha 1947, s. 96, tab. V; JOSEF PEJSKAR, *Od boje (proti komunistům) ke kolaboraci*, Fallbrook-Praha 1993, s. 16.

34 ROBERT KALIVODA, *Moderní duchovní skutečnost a marxismus*, Praha 1968, s. 151: „Vedle obsahového vymezení svobody, jehož projekcí je totálně rozvinutý svobodný člověk, krystalizuje v Marxově myšlení i pojetí svobody jako svobodné volby; ve vzájemné vazbě těchto dvou rozměrů svobody se utváří marxistický libertinismus. Jedině v této vzájemné vazbě, v podmínkách socialistické tolerance, může marxovský totálně emancipovaný člověk nacházet a upevňovat prostor své vlastní seberealizace.“

Pro mnohé zůstává socialismem také krátká forma vlády jedné strany (1968), která svou monopolní moc uvolňovala, „demokratizovala“, i když ještě svobody politické ve smyslu demokratické plurality neposkytovala. Tehdy byla i u nás veřejně vyslovena otázka po podstatě socialismu (a ne až v závěrečných letech komunistické diktatury, jejíž „diskurz“ se podle Pullmanna vynořením této otázky začal rozpadat). Nejzřetelněji ji vyslovil Václav Müller v článku *Co je to socialismus?*:³⁵ „Náš systém, který je výsledkem dvacetiletého úsilí, je nyní nazýván deformovaným socialismem. Je deformovaný socialismus stále ještě socialismem anebo už něčím jiným? Bude to, co zbude, až odstraníme deformace, socialismem? Co to je skutečný, opravdový socialismus, či dále humánní, demokratický, lepší atd. socialismus?“ Socialismus, jak byl intuitivně chápán „normálním“ člověkem, charakterizoval Müller výstižně jako: „Existující sociální jistota, nivelizace a slabý výkon (...) tyto vlastnosti systému většině lidí vyhovují, akceptují je, zvykli si na ně a – preferují je. Lze říci, že právě v nich spatřují hlavní klady dnešního socialismu, jsou pro ně synonymem socialismu.“³⁶ Z toho vyplývá, že lidem šlo především o pohodlí, méně o spravedlnost. Reflektovaně chtěli vidět socialismus filozofové a publicisté především v jeho osvobozujícím poslání. Karel Kosík například uvažoval o základních předpokladech socialismu poukazem na jeho dosavadní deformace: „Zdá se mi totiž, že takové všeobecně známé důsledky, jako je neúcta k člověku, destrukce svobody, zmasovění člověka, koncentrační tábory atd., jsou právě jen důsledky a my všichni zůstaneme v zajetí druhořadého a povrchního do té doby, dokud si neuvědomíme, že humanistický socialismus vychází z jiných základů než socialismus byrokratický.“³⁷ Podstatou socialismu totiž podle něj není jen zespolečenštění výrobních prostředků, není jím ani „vědecky řízená společnost“, nýbrž jeho dějinným smyslem je především osvobození člověka.³⁸ Podobně se vyjádřil například i Jan Procházka.³⁹ Ludvík Vaculík ohodnotil dosavadní „socialismus“ dokonce negativně: „Naše hlavní zkušenost je ta, že jsme nevybudo-

35 VÁCLAV MÜLLER, *Co je to socialismus?*, LL č. 13, 23. května 1968.

36 V. MÜLLER, *Co je to socialismus?*.

37 Interview A. J. Liehna s Karlem Kosíkem v létě 1968 – *Generace*, Köln 1988, Praha 1990, zde s. 329.

38 KAREL KOSÍK, *Naše nynější krize*, Literární listy č. 7–12 z dubna a května 1968, s. 138: „a socialismus má historické oprávnění, jen pokud je revoluční a osvobozující alternativou: alternativou k bídě, k vykořisťování, k útlaku, k nespravedlnosti, ke lži a mystifikaci, k nesvobodě, k nedůstojnosti a pokořování“.

39 JAN PROCHÁZKA, *A co si o tom myslíte vy?*, MY 68, č. 5 z 5. dubna 1968: „Socialismus, chce-li obstát a chce-li být přitažlivý, nemůže být budován na nenávisti, podezřavosti, na nepravdách a na násilí, ale musí naopak člověku skýtat více svobod než kterékoli jiné zřízení. Jinak vznikl zbytečně.“

vali socialismus svých představ.⁴⁰ Marxisticko-leninský „socialismus“ sovětského typu, jak ho po únoru 1948 realizovala ve formě diktatury KSČ a prezentovala její zideologizovaná propaganda, ztratil ve vědomí kriticky myslících intelektuálů-komunistů a velké části obyvatelstva svou legitimaci už tehdy, nikoli teprve až v období přestavby. Během měsíců pražského jara se velká část společnosti klonila stále více k pojetí socialismu jako společenského řádu, v němž sice výrobní prostředky zůstávají převážně v rukou společnosti, resp. státu, ale vztahy mezi mocí a občanstvem měly být nově upraveny ve smyslu postupné demokratizace, zajišťující občanstvu více práv a omezujících dosud nekontrolovanou moc politické byrokracie.⁴¹ Tato představa o socialismu spojeném s větší svobodou občana zanechala ve vědomí velké části společnosti zřetelné stopy a měla i vliv na ztrátu víry v komunistickou stranu jako garanta lepší budoucnosti, a tím i na poměrně rychlý a snadný rozpad její moci. – Metoda, která si klade za úkol přistupovat k studiu diktatury novým způsobem, by proto měla přesněji vymezit, co rozumí pojmem „socialismus“. Revizionisté mluví o socialismu, o státním socialismu, o „socialistické diktatuře“, ale o tom, že v představách a ve vědomí lidí přetrvávala představa politicky a názorově pluralitního socialismu s garantovanými svobodami názoru, projevu, pohybu, shromažďování a jinými základními lidskými právy, se nic konkrétnějšího nedozvídáme.⁴² Kryje se pak ještě sémantika se skutečností?

Normalizace

Zapamatovali jsme si: normalizace podle autora neznamenal, že společnost je ve stavu ovládnuté, totálně znehybnělé masy. Naopak, lidé před rokem 1989 nežili jen vyprázdněné životy ve stínu všemocného „režimu“, ale ve svých každodenních životech rozvíjeli pro ně mnohem důležitější hodnoty – rovnosti,⁴³ lásky, intimity,

40 Ludvík Vaculík v rozhovoru s A. J. Liehmem v roce 1967 – *Generace*, s. 101–102.

41 KAREL HRUBÝ, *Politické rozpravy intelektuálů za „pražského jara“*, Soudobé dějiny 15/2008, s. 545–574.

42 Jedna věta na s. 208 připomíná, že se v posledním roce normalizace „zvyšoval zájem o jiné verze socialismu (takže existující socialismus nemusel nutně představovat jedinou možnou verzi)“. O pražském jaru jako jiném druhu socialismu se pak vynoří zmínka v posledním odstavci Pullmanovy knihy (s. 232): „ostatně i listopadové události roku 1989 probíhaly v duchu lepšího, demokratičtějšího socialismu, který by navázal na pražské jaro“, s odkazem na práci JAMES KRAPFL, *Revoluční s lidskou tváří*, Bratislava 2009. Jak se ukázalo, očekávání, že se naváže na pražské jaro, se nenaplnilo. Také to něco vypovídá o vztahu společnosti k jakékoli komunistické verzi „socialismu“.

43 Mluvit o rovnosti v systému, jehož podstatným znakem byla polarizace společnosti a nestejný přiděl práv, odměn, povinností i životních šancí, je jistě problematické.

nezištné pomoci, rodinné pohody, přátelství, bezpečí, vzdělání, práce či kreativity. O režim se třeba ani nezajímali. Jak k této mentalitě došlo, z jakých předpokladů, za jakých okolností a jakým způsobem se utvářel vztah k režimu, se nevysvětluje. Foucaultovský postřeh, že společnost prošla nejdříve procesem určité regulace a kontroly (a procesem disciplinace prováděné sankcemi), než se stala společností „normalizace“, je zcela opomenut. Vědomí lidí nebylo podle Pullmanna normalizační příliš poznamenáno. Alespoň si to myslel aparát: „Většina stranického aparátu dobře věděla, že společenský konsenzus normalizačního období nebyl založen na uplatnění výrazné společenské vize, měnící životy a smýšlení velkých skupin lidí, nýbrž spočíval spíše naopak v zamezení fundamentálních zásahů do společnosti (tj. ve snaze vyvarovat se velkých politických procesů a jejich destabilizačních účinků). Z těchto důvodů byl konsenzus po roce 1970 založen spíše na nekonečném opakování ideologických floskulí, stvrzujících sociální mír, v němž mělo násilí ztratit svou viditelnost a všichni měli ustoupit ze svých fundamentálních (obsahových) vizí, tak aby se mohl vytvořit (či předstírat) všeobecný konsenzus – a aby se mohly veřejně demonstrovat spokojenost, respekt a podpora ‚slušných‘ lidí a ‚klid k práci‘.“⁴⁴ Tento fenomén zčásti skutečného, zčásti předstíraného „konsenzu“ má vyvolat dojem, že mezi panujícími a ovládanými byl vztah souhlasu, který komunistický systém udržoval při dlouhém životě, stabilizoval a legitimizoval.

Každodenní život společnosti ve svých základních úkonech se stává Pullmanovi pádným argumentem proti totalitárnímu pojetí diktatury. Ve skutečnosti ale znaky, které tento každodenní život vykazuje, jsou antropologickými konstantami, které najdeme v každém režimu a jsou implicitně obsaženy i v každé teorii. Vždy se lidé starali o obživu, o přístřeší, o rodinu, o intimitu, o bezpečnost, vždy konzumovali, sdružovali se a zažívali své osobní štěstí. V tomto smyslu nebyla společnost nikdy nehybná a ani teorie totalitarismu nic takového netvrdí. Svá tvrzení o podřízení člověka vztahuje na oblast politickou a ideologickou, na to, že člověk v diktatuře byl vtěsnán do mocensky sankcionovaných omezení politické a ideologické povahy. To, že tomu tak skutečně bylo, dokládá sám autor výše uvedenými zmínkami o mantinelech, v nichž se lidé v diktatuře museli pohybovat: „Většina lidí se své názory snažila artikulovat způsobem, který by umožnil jejich prezentaci v daných ideologických mantinelech, a který by tak podpořil jejich právo na existenci – tedy ‚věčně‘, bez viditelného nároku na politizaci a alespoň občasným odkazem k hypernormalizovaným formulacím.“⁴⁵

44 M. PULLMANN, *Konec experimentu. Přestavba a pád komunismu v Československu*, s. 104–105.

45 M. PULLMANN, *Konec experimentu. Přestavba a pád komunismu v Československu*, s. 161. Dále srov. pozn. 21.

Nikoli láska, intimita, konzum, přátelství apod. jsou režimem ohrožovány, ale zřetelně oklešťováno je spektrum přípustných témat, svoboda slova a účinná participace občana na diskusi o politickém systému.

O změnách, k nimž v důsledku omezujících politických a ideologických mantinelů docházelo ve všedním životě lidí „dole“, který zejména u „nespolehlivých“, „vyřazených“ a přeřazených probíhal radikálně jinak než před normalizací, se nic nedozvídáme. Okolnost, že na našem území zůstávaly statisícové sbory sovětských vojáků, že se od konce roku 1969 rozvinula dezinformační kampaň o pražském jaru a bratrské „pomoci“, kdy docházelo k nátlaku na velkou část obyvatelstva a k vylučování statisíců „tvrdohlavých“ z KSČ, o čistkách v ústavech a na jiných pracovištích apod., přichází v interpretaci příčin rozpadu systému zkrátka. „Co většinu lidí vedlo k přijetí existujících poměrů jako stabilních a normálních, nebyla viditelnost represe politických oponentů (o tu se většina společnosti nezajímala) ani přítomnost vojsk (považovaných za mezinárodněpolitickou situaci), ale spíše stabilizace každodenních způsobů jednání a možnost účinně prosazovat osobní zájmy.“⁴⁶ Poté nás ale nemůže překvapit, že myšlení a hodnocení uvnitř disentu považuje Pullmann za bezvýznamné (lidé o něm nevěděli, na pádu režimu neměl proto disent žádný podíl). Disent totiž vedl s mocí jiný diskurz: nešlo v něm o vyšší platy, lepší organizaci výroby a distribuce apod., ale o lidskou důstojnost, o občanské svobody, o autonomii myšlení a tvorby, o výklad dějin, o ochranu krajiny apod. Takový diskurz ale nebyl součástí oficiálního diskurzu, neboť vypovídal něco jiného než konsenzuální pohoda diskurzu líčená Pullmannem.

Michal Pullman s Pavlem Kolářem napsali k vysvětlení svého stanoviska článek s názvem *Kdo se bojí normalizační každodennosti?*⁴⁷ Opakují se v něm stěžejní argumenty, které už uvedl Pullmann v *Konci experimentu*.⁴⁸ Kromě jiného: „Existující mocenské vztahy byly vždy výsledkem interakce mezi oficiálními ideologickými liniemi a tím, jak si je lidé osvojovali a jak je spoluvytvářeli aktivním jednáním ve svém sociálním prostředí – v rodině, v kanceláři, v továrně, v JZD nebo v bytovém družstvu. I v reálném socialismu mohla ‚moc‘ dlouhodobě exis-

46 M. PULLMANN, *Konec experimentu. Přestavba a pád komunismu v Československu*, s. 92.

47 PAVEL KOLÁŘ, MICHAL PULLMANN, *Kdo se bojí normalizační každodennosti? Bez studia „banalit“ všedního dne nepochopíme ani trvání, ani pád komunistické diktatury*, MfDnes 29. října 2011, Kavárna, s. 33–36.

48 Na časté opakování obecných tézí teorie v úvodech či závěrech historiků-revizionistů, které nejsou v jejich pracích dostatečně doloženy, upozornil už ve své pozoruhodné práci P. SEDLÁK, *Proč tak snadno?*

tovat jen tehdy, byla-li aktivně vytvářena společností zdola.“ Mocenský vztah mezi vládoucími a těmi, kdo pod touto vládou žili, byl podle autorů společným výsledkem obou složek: oficiální linie a „společnosti“. Neboť (dle definice panství, jak je v pracích projektu běžná) i znevýhodňovaná či perzekvovaná část občanstva tím, že se podřizovala panství KSČ, uznávala mocenský vztah podřízenosti, a tím diktaturu legitimizovala. Zda byl „předstíraný“ konsenzus opravdu souhlasem, a tím i legitimizačním režimem, či jen výrazem bezmocnosti proti mocenské převaze státustrany, je pro autory irelevantní. Neboť, jak se dozvídáme na jiném místě, lidé se starali především o dobré zaměstnání, o další studium, o důstojné bydlení apod.⁴⁹ Autory nezajímá, že tu byly i jiné, odlišné skupiny obyvatelstva, které byly z politického rozhodnutí zbaveny mnoha šancí a které se staraly i o hodnoty a záležitosti ležící v pásmu zákazů „hranice diktatury“, mimo tento nepolitický prostor. Byl potom všední den těchto „odlišných“ omezujícími zásahy „shora“ opravdu tak prost vlivu „politická“? Lze silně ztíženou snahu těchto politiky „poznávaných“ o nalezení „dobrého zaměstnání, o další studium“ (také pro jejich děti) považovat za „bagatel“ všedního dne, nebo je opomenutí „jinakosti“ těchto lidí metodickým nedostatkem?⁵⁰

Jiný všední den?

Tématem prací metody všedního dne v komunistické diktatuře je interakce mezi oficiálními ideologickými liniemi a tím, jak si je lidé osvojovali ve svém životním světě – v rodině, v práci, ve volném čase. Myslí se tím život řadových komunistů stejně jako disidentů nebo žen v domácnosti; neboli „život obyčejných lidí“, kteří tvořili širokou zónu každodenních praktik sociálního konsenzu. Jaký byl tedy ten všední život řadových komunistů, disidentů, žen v domácnosti v komunistické diktatuře, jak si její oficiální linie osvojovali lidé ve svém životním světě – v rodině, v kanceláři, v továrně, v JZD nebo v bytovém družstvu?

O tom Pullmannova práce mnoho neříká. Uvádí běžné antropologické konstanty, které se projevují v denním životě v různých dobách a které nacházíme nezměněny ve všech státních formách, jimiž naše společnost ve 20. století prošla: za starého Rakouska, v pluralitní demokracii, v nacisty vytvořeném protektorá-

49 M. PULLMANN, *Konec experimentu. Přestavba a pád komunismu v Československu*, s. 34.

50 Srov. diskusi na stránkách časopisu Dějiny a současnost: KAREL HRUBÝ, *Totalita, teror a „normalita“ společnosti*, Dějiny a současnost 2012, č. 3; MICHAL PULLMANN, *Ještě k modelu totalitního panství*, Dějiny a současnost 2012, č. 4.

tu, v omezené demokracii tří poválečných let, v komunistické diktatuře – a zde v jejích různých fázích počínaje stalinistickou přes reformní a normalizační ke konečnému rozpadu. Neklade si také otázku, které variabilní znaky a faktory i situační aspekty jednotlivých období lze vysvětlit tlakem rámcového systému a které naopak vycházejí z iniciativy společnosti. Zajímá ji jen mocenský vztah mezi panujícími a ovládanými, který se vyznačuje stabilitou, konsenzem a legitimitou, a to jak „shora“ (panstvím KSČ), tak „zdola“ (participující společností).

Všednímu dni se mnozí autoři věnovali i dříve. Pozornost si pro srovnání charakteristiky komunistické diktatury zaslouží i práce nehistorika: politologa a komunistického funkcionáře Zdeňka Mlynáře z roku 1975.⁵¹ Ta se zabývá vývojem stalinsko-gottwaldovské diktatury, její povahy, odhalením nedostatků a zločinů „kultu osobnosti“ a postupnou deziluzí části společnosti z „jednostranně ideologického konceptu první fáze revoluce“. Kritika této první fáze vyvolala v další fázi revoluce uvnitř komunistické strany reformní hnutí, které se během pražského jara rozšířilo do širokých vrstev obyvatelstva. I když jde o období, které v Pullmannově knize zachyceno není, dotýká se obecných jevů diktatury, které působily ještě hluboko do období „normalizace“. Pro naše téma je zajímavá tím, že věnuje pozornost i konkrétnímu životu pracujících v „socialismu“. Zmiňuje přitom i všechny důležité změny nastolené rozhodnutím strany a sleduje, jaký měly tyto koncepty režimu vliv na všední den pracujících mas. Velmi dobře přitom ukazuje, jak byly tyto koncepty vnímány dělníky v jejich denním životě. Stojí to zde za připomenutí: „Jejich konkrétní, každodenní život je nejdříve poučí nejen o tom, co revoluce změnila, nýbrž i o tom, co všechno zůstalo revolučními akcemi nezměněno. Dělník dál vstává kolem čtvrté nebo páté ráno (alespoň u nás, podle našeho začátku pracovní doby v továrnách), jede do práce nabitou tramvají nebo dělnickým vlakem či autobusem, dále pracuje po celý den na téže úrovni mechanické práce a dále je při tom hodnocen podle výkonu: celý jeho každodenní život má příliš mnoho shody s předrevolučním životem. Vidí přitom pochopitelně i celou řadu pozitivních změn: relativně vyšší hmotnou úroveň (o té však ví, že jinde i bez revoluce také vzrůstá), rostoucí pocit existenční jistoty, pád třídně-kastovních bariér a lepší perspektivu pro své děti atd. Realita jeho každodenního života mu však dříve a výrazněji ozřejmuje meze revolučních změn (ve srovnání s tím, co ideologie původně slibovala) než tomu, kdo se revolucí vůbec vymanil ze svého dřívějšího postavení a ze své někdejší

51 ZDENĚK MLYNÁŘ, *Československý pokus o reformu 1968. Analýza jeho teorie a praxe*, Köln 1975.

každodennosti. Vzdaluje ho to od mentality revolučního nadšení, které plynulo právě z víry v daleko širší a mnohostrannější změny jeho každodenního života, jež ideologický koncept první fáze revoluce sliboval. Pracující člověk začíná ve svém praktickém jednání opět klást na první místo zkušenosti a rozumem ověřitelné vlastní zájmy, jejichž kvalitu a míru naplnění může dohlédnout, středem pozornosti se mu stávají potřeby a zájmy jeho samého, jeho rodiny (menších skupin, s nimiž má každodenní kontakty), znovu staví věci před soud svého vlastního ‚zdravého rozumu‘ a z tohoto hlediska posuzuje úspěchy či nedostatky ‚dějinného pohybu‘ či ‚vládnoucí třídy‘. Totéž ovšem probíhá i v generačním vývoji: pro děti a vnuky revolucionářů jsou už kategorie, jimž jejich otcové a dědové podřizovali smysl osobního života a jednání, opět kategoriemi obecného rázu, něčím, co je od osobních hledisek a úvah odlišné, a co snad – v nejlepším případě – platí jako ideál pro společnost či stát, ale ne pro život jednotlivce. Většina společnosti vázaná i po revoluci k výkonu práce (především ve sféře materiální výroby v širokém slova smyslu) vidí v tom opět normální poměry a v revolučních zvratech spatřuje cosi mimořádného, z hlediska svého normálního života ne příliš žádoucího.⁵²

Mlynář ve svém rozboru už tehdy předvídal i „normálnost“ toho, že se časem vynoří nespokojenost s neschopností systému změnit zásadně podmínky „všedního dne“, a také očekával obrat mladé generace k jiným hodnotám, než kterým otcovská generace podřizovala smysl osobního života a jednání.⁵³ Současně však ukázal na vztah velkých dějin ke skutečnosti všedního dne a upozornil na rozdíl mezi oficiálními názory o „socialismu“ a jeho vnímáním pracujícím člověkem v každodenní praxi. Lež „velkého historického konceptu“ a pravda každodenních zážitků „normálního člověka“ jsou u Mlynáře proti sobě postaveny s úmyslnou vyhoceností, která upozorňuje na to podstatné: lidé se pod dojmem „nezpochybnitelné“ autority velkého konceptu tváří sice konformně, ale „vědí o tom své“.

52 Z. MLYNÁŘ, *Československý pokus o reformu 1968*, s. 154–155.

53 V kapitole Pullmannovy knihy věnované postojům dělníků k přestavbě je jen málo hlasů skutečných dělníků, většinou se tam uvádějí příspěvky podnikových, odborových funkcionářů a ekonomických expertů. Jeden hlas dělníka je tu však citován obsírněji: je to hlas Miloslava Mahdíka, dělníka v údržbě strojů Avia. Ten ještě v době perestrojky argumentuje podobně jako Mlynář: stěžuje si, že ze státní plánovací komise přicházejí plány, jejichž nároky neustále stoupají; ale „pracovní podmínky jsou stejné nebo ještě v horším stavu, protože ty stroje se neobměňují“. Upozorňuje také na měnící se zájmy mladé generace, která ztrácí zájem na poctivé práci, ale stará se hlavně o to, kde by více vydělala. – M. PULLMANN, *Konec experimentu. Přestavba a pád komunismu v Československu*, s. 136.

Také jiní autoři, kteří se věnují období diktatury komunistické strany, nepouštějí zcela ze zřetele působení celospolečenského rámce nastoleného systému. Tak například Lenka Kalinová ve své práci o změnách sociálního systému⁵⁴ analyzuje přestavbu základních sociálních systémů u nás po únoru 1948 nejdříve výčtem změn, k nimž došlo po převzetí veškeré moci komunisty. Zmínuje poučivé čistky, přeražování lidí na jiné funkce či pracoviště, zavedení třídních kritérií do sociálních dávek, preferenci jedněch skupin a naopak omezení jiných skupin a zjišťuje, že „všechny uvedené změny byly součástí zvýšené kontroly centra nad společností a likvidace všech forem demokratické účasti občanů na správě veřejných věcí“.⁵⁵ Zároveň poukazuje také na to, jak likvidace idejí a praxe reformního období, které tuto kontrolu narušilo, stála po srpnové okupaci v popředí normalizace, která směřovala k „obnovení kontroly komunistické strany nad společností“.⁵⁶ Teprve poté uvádí důsledky, které to mělo na všední život obyvatel. Rovněž Sheila Fitzpatrick ve své práci o všedním dnu v stalinismu nepopírá jeho konstitutivní rysy (státní ideologii, nekontrolovatelnou byrokracii, kult vůdců, sociální inženýrství, stigmatizaci třídních nepřátel, policejní dozor a teror), ale studiem všedního dne přináší nové poznatky o schopnosti obyvatelstva tomuto tlaku ideologie a institucí bránit, vyjednávat si drobná vylepšení, aniž existenci těchto konstitutivních rysů ze svého pohledu vyřazuje.⁵⁷ Naproti tomu Pullmann okolnostem a podmínkám, které vedly k nastolení nového společenského systému a vylučného mocenského monopolu komunistické strany a jejím složkám, které „rámcovaly“ život v diktatuře, příliš pozornosti nevěnuje. Je ale bez těchto „velkých ukazatelů“ obraz všedního dne společnosti ještě autentický?

54 LENKA KALINOVÁ, *Změny sociálního systému v Československu po druhé světové válce v kontextu vývoje ve vyspělých zemích*, in: Bolševismus, komunismus a radikální socialismus v Československu, svazek 1, s. 119–155.

55 L. KALINOVÁ, *Změny sociálního systému v Československu po druhé světové válce*, s. 147.

56 L. KALINOVÁ, *Změny sociálního systému v Československu po druhé světové válce*, s. 151.

57 SHEILA FITZPATRICK, *Everyday Stalinism. Ordinary Life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930s*, Oxford 2000. Autorka rovněž rozlišuje ty, kdo měli k režimu pozitivní poměr (mládežníci, funkcionáři, členové strany, vrstvy, které z něho profitovaly), od těch, kdo zvolili vztah pasivní konformity anebo žili v opatrném, skrytém nepřátelství navenek překrývaném poslušností. V závěru své knihy také vysvětluje jednu z příčin této „podřízenosti“: „The citizen’s natural posture toward a state that controls distribution of goods and benefits is one of supplication not resistance.“ (s. 225). Občan neodporuje, nýbrž prosí.

Závěr

Pullmannova kniha zachycuje jen několik posledních let komunistického systému u nás. Ačkoli se snaží podat obraz diktatury „zdola“, opírá se většinou o autoritativní diskurz, v němž nefigurují ani tak řadoví občané jako spíše „elity“ blízké komunistické straně a vysocí funkcionáři KSČ, tedy lidé „nahore“. Časově i obsahově se kryje s nastolením programu gorbačovovské přestavby, který v komunistických diktaturách způsobil nesporně změnu chování jak režimu, tak i společnosti. Závažné ale bylo, že k této změně docházelo současně v mezinárodním měřítku. To mělo vliv jak na postup stranických orgánů, tak na chování společnosti. Vedení strany v Československu nemohlo zavírat oči před takovými jevy, jako bylo jednání strany s opozicí v Polsku, přechod komunistů na novou pozici v Maďarsku či masové odchody a dynamika změny v Německé demokratické republice. Sebevědomí mocenského centra bylo otrěseno, sebevědomí nespokojené společnosti bylo naopak těmito událostmi posíleno. Společnost, která nebyla nehybná, jak měla tvrdit teorie totalitarismu, toho využila k rozšíření svého životního prostoru. Prostor jejího nepolitického života, který se rozšiřoval už po celé poslední desetiletí v oblasti výkonu, zábavy a konzumu, ale i v dovednostech a technikách úniku do soukromí, se v poslední fázi obohacoval o nová témata (ventilovaná konformně upraveným jazykem) stejně jako o nová pokušení. V oblasti politická však stále platila „hranice diktatury“, jejíž překročení se trestalo.

Vstupní tezí, s níž autor seznámil čtenáře hned v úvodu své knihy, bylo odmítnutí názoru totalitární teorie, že společnost v diktatuře byla bezbrannou obětí zlého režimu. Proti tomu postavil názor, že lidé před rokem 1989 nežili vyprázdněné životy ve stínu všemocného „režimu“, ale rozvíjeli hodnoty pro ně mnohem důležitější – rovnosti, lásky, intimity, nezištné pomoci, rodinné pohody, přátelství, bezpečí, vzdělání, práce či kreativity. Do jaké míry se mu podařilo přesvědčit, že jeho teze vyjadřuje skutečnost diktatury přesněji než kritizovaná teorie?

Platnost zmíněné teze je založena na dvou předpokladech: 1) Život společnosti se odvíjí v prostoru, který není politický a který je založen převážně na návykovém, repetitivním vzorci činností, zaměřených primárně na udržení života na slušné úrovni a na zlepšení podmínek tohoto nepolitického prostoru k plnější „seberealizaci“. Celá společnost se v poměrech státněsocialistické diktatury zabydli, zvykla si na ně a sledovala „spíše stabilizaci každodenních způsobů jednání a možností účinně prosazovat osobní zájmy“.⁵⁸ Lidé (vystavení

58 M. PULLMANN, *Konec experimentu. Přestavba a pád komunismu v Československu*, s. 92.

gouvernementálním a disciplinačním tlakům režimu) neměli už v reálsocialismu potřebu svobody samostatně myslet a jednat v oblasti politické a žili svůj život uzavřený do hranic nepolitického, osobními zájmy dominovaného prostoru každodennosti jako by z vlastní vůle (als ob, jak prozřetelně připojoval M. Weber). 2) Režim netrval už ve své původní (totalitní) konstrukci centrálně organizované moci, která umožnila řízení státu jednou bezkonkurenčně panující stranou, disponující ideologicky usměrněnou justicí a ozbrojenou mocí schopnou zásahu proti silám, které by zpochybňovaly či nějak ohrožovaly vedoucí roli strany či státněsocialistický systém. V této konstrukci byly praktiky násilí a masové manipulace užívány střídmeji (orgány jejich nasazení zůstávaly zachovány).

Oba předpoklady však splněny nebyly. Život společnosti nebyl naplněn jen návykem, opakováním, rutinou, snahou o melioraci podmínek k seberealizaci v prostoru každodne. Byly v něm také záměry a plány mířící do oblastí přesahujících hranice tohoto rutinního okruhu, do oblastí svobody, morálky, spravedlnosti, autonomní volby své cesty a jejího cíle, které otvíraly vědomí k nadosobním a nadčasovým horizontům. Společnost v posledních měsících diktatury manifestovala svou nepotlačitelnou touhu po změně, po svobodné účasti také v politické oblasti, zejména v procesu rozhodování o společenském řádu, v němž chce žít. A mocenský systém zůstával stále zafixován v původní konstrukci, která dávala rozhodování ve všech klíčových oblastech života státu a společnosti do rukou jedné strany, stále ještě disponující možnostmi bránit svůj monopol, nárokuje si vedoucí roli ve státu a společnosti.

Pullmann tak přenesl část odpovědnosti za trvání a chování režimu na „aktivní“ společnost, zatímco mocenskému aparátu a jeho aktivitám tuto odpovědnost snížil. Ne strana, která si stále nárokuje vedení státu a společnosti, ale člověk vystavený dlouholetým disciplinačním a gouvernementálním praktikám režimu je jím prezentován jako závažný faktor stability a dlouhého trvání diktatury. Přijímá život v „hranicích diktatury“ jako samozřejmost, k níž není alternativ, a snaží se v tomto omezeném prostoru co nejvýhodněji zabydlit. Obraz diktatury tím dostává lidovější, spontánnější a spokojenější charakter; společnost je však degradována do úrovně přízemní masy, v níž představy o životě ve svobodě, důstojnosti a sebevědomém občanství téměř vyhasly. I ten, kdo se vnitřně od komunistického projektu „socialismu“ distancoval, nese podle tohoto pojetí spoluodpovědnost za minulá období, jejichž často otřesné zážitky zůstávaly ve vědomí společnosti ještě v pozdní fázi normalizace. O těchto temných stránkách „socialistické diktatury“ hovořil Gorbačov, když otvíral perspektivy „zdokonalení organizace moci“: na pozadí „kritiky „deformací“, „neomezené moci“, „nezákonnosti“, „direktivně administrativní metody řízení“, „recidivity kultu osobnosti“,

„hypertrofie výkonného aparátu“, „přílišného zestátnění veřejného života“ či „stínové ekonomiky“.⁵⁹

Nezodpovězena zůstává také otázka, odkud se pojednou vynoří v této konsenzuálně popsané společnosti sympatie k jiným světonázorovým konceptům (liberálním, ekologickým, konfesním, nacionalistickým),⁶⁰ tedy k jiným světům, k jiným hodnotám, které nebyly v nabídce komunistické strany? Tyto sympatie k jinému uspořádání pak měly svůj nepochybný podíl na mobilizaci mas požadujících konec vlády jedné strany. Disentu, který podle autora nebyl příčinou zhroutení režimu, protože ho lidi neznali, se nakonec přiznává, že nabídl bezradnému obyvatelstvu alternativu k dosavadnímu systému, která svou nenásilnou podobou společnost (a řekněme i vedení KSČ, obávajícího se tvrdého „zúčtování“) do značné míry oslovila.⁶¹ Koncepce „konsenzuální společnosti“ je tím zproblematizována.

Pullmannův výpad proti metodě, vysvětlující podstatné rysy funkce diktátorských systémů strukturálním modelem, navodil svou ideologickou zaměřeností bojovou atmosféru, která našla ozvěnu i v četných recenzích a polemikách publikovaných na stránkách nejen odborného, ale i denního tisku. Smysl diskuse však není jen ve vyhocování rozdílného přístupu k nedávné historii, nýbrž také ve spojování toho, co z obou metod se ukáže přínosné. K osvětlení charakteru komunistické diktatury a života v ní patří jak makro-pohled na její politickou strukturu, ideologii, ekonomickou a sociální funkci systému, tak analýza jeho vnitřního obsahu v praxi a pohledu různých skupin obyvatelstva zdola.⁶² Jen tak bude možné kvalifikovat mocenský vztah mezi panujícími a ovládanými přesněji, než to dosud činí jednostranně operující metody.

59 M. PULLMANN, *Konec experimentu. Přestavba a pád komunismu v Československu*, s. 112.

60 M. PULLMANN, *Konec experimentu. Přestavba a pád komunismu v Československu*, s. 232.

61 M. PULLMANN, *Konec experimentu. Přestavba a pád komunismu v Československu*, s. 224.

62 Ne všichni autoři, kteří obrátili pozornost k všednímu dni, se takovému pohledu „shora“ vzdávají. Například TH. LINDENBERGER, *Einleitung*, doporučuje kombinovat perspektivu „shora“ s perspektivou pohledu „zdola“.